

بررسی سبکی نثر ترسل و انشا در عصر صفوی

با تاکید بر نامه نامی

(ص ۲۴۱-۲۲۵)

حمید رضایی (نویسنده مسئول)^۱، محمدابراهیم ایرج پور^۲، زهرا نوربخش^۳

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۱۲/۲۱

تاریخ پذیرش قطعی: ۹۲/۳/۲۰

چکیده

ترسل یا شیوه آموزش نامه نگاری از گونه های مهم ادبیات است که در دوره صفوی شکوه و رونقی تازه می یابد. در این دوره آثار متعددی هم تالیف شده است. از این میان نامه نامی خواند میر دارای اهمیت والایی است که بین متون سبک منشیانه کمتر به نامه نامی پرداخته شده است. این اثر مجموعه ای است از مراسلات و منشات که آنها را خواند میر به عنوان دستور کتابت و انشا جهت منشیان و مترسلان از رسایل و مکاتبات رسمی و درباری پیشینیان جمع کرده است. وی این نامه ها را در سال ۹۲۵ یا ۹۲۶ ه.ق زمانی که در ۴۶ یا ۴۷ سالگی در هرات ساکن بوده، به رشته تحریر در آورده است. این کتاب از یک دیباچه و نه فصل و هر فصل از چندین بخش و قسمت تشکیل شده است که در نسخ در دسترس و موجود با نام سطر و لفظ عنوان شده است. این اثر یکی از متون تاریخی دوران تیموری و آغاز دوران صفوی است و علاوه بر داشتن جنبه تاریخی، از نظر ادبی نیز حائز اهمیت است. نثر این کتاب یکدست نیست، در بیان رویدادهای تاریخی، نثری ساده و بی تکلف، اما در مباحثی که کلام اقتضا کرده مانند مقدمه کتاب، مدخل نامه ها، مدح بزرگان و شاهزادگان تا آنجا که توانسته است تمام ظرایف ادبی و شعری را به کار گرفته و نمونه زیبایی از نثر منشیانه و مسجع فارسی را پدید آورده است. استفاده از تشبیه، استعاره، آیات و احادیث، اشعار فارسی و عربی، ضرب المثل و... از ویژگیهای این اثر میباشد. در این مقاله کوشش شده است تا ویژگیهای سبکی این اثر در دو محور زبانی و ادبی مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد و نکات دقیق سبکی آن در این دو زمینه روشن تر بیان گردد.

کلمات کلیدی

خواندمیر، نامه نامی، منشات، سبک شناسی، ترسل

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور Faanid2003@yahoo.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور

۳. کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور

مقدمه

ادب فارسی درخت تنومند ریشه دار پربرگ و باری است که یکی از شاخه های گرانسنگ آن، ترسل و انشاست. ترسل و انشا به لحاظ ادبی، اجتماعی، تاریخی و سیاسی در دوره‌های مختلف تاریخی از اهمیت شایانی برخوردار بوده است. این قسم از اقسام نثر در ایران پیش از اسلام با شرایط و فنون خاص خود شهرت و رواج تمام یافته و در فن نثرنویسی ارزش و مرتبتی خاص داشته و قواعد مختصات آن از طریق ترجمه، بطور مستقیم یا غیر مستقیم در دواوین خلفا اثرگذار بوده است و در تکامل مکاتیب و ترسلات زبان عربی و فارسی سهمی بسزا داشته است.

نمونه‌هایی از این نامه‌ها از دوره ساسانیان به زبان پهلوی و یا ترجمه آنها به زبان عربی باقیمانده است که میتوان به «عهد اردشیر» و «مکتوب انوشیروان» و مهمتر از همه «نامه تنسر» اشاره کرد. (فن نثر در ادب فارسی، خطیبی، ص: ۲۶۸). قدیمیترین مجموعه منشآت فارسی مربوط به دو دبیر عالی مقام اواسط قرن ششم هجری است که منشآت خود را تالیف کردند. یکی رشیدالدین وطواط دبیر خوارزمشاهیان و دیگری همکار معاصر او منتجب الدین بدیع اتابک جوینی منشی صاحب دیوان انشا سلطان سنجر که اولین کتاب مستقل منشآت فارسی، عتبه الکتبه به دست او نوشته شد. این هر دو دبیر در شیوه انشا از مترسلان عربی اثر پذیرفتند. (رک: سیری در ترسل و نامه نگاری، محبوبه شمشیرگرها)

میتوان گفت دوره سلجوقیان، خوارزمشاهیان و ایلخانان مغول بخاطر وجود آثار فراوان در زمینه انشا مهمترین دوره منشآت نویسی در زبان فارسی و دوره ترقی و رواج ترسل و انشای فارسی است در این زمان آثار متعددی به رشته تحریر در آمده است. (نامه‌های رشیدالدین وطواط، تصحیح تویسرکانی) از میان این آثار متعدد در زمینه ترسل و انشا دوران تیموری و صفوی میتوان به منشآت معین‌الدین محمد زمچی اسفزاری، جوامع الانشاء اثر حسین هروی، منشا الانشای عبدالواسع نظامی باخرزی، منشآت بیانی شهاب الدین عبدالله کرمانی، منشآت جامی، رقعات امیر علیشیر نوایی و نامه نامی خواندمیر اشاره کرد که در این میان نامه نامی نیز مانند آثار نامبرده دارای اهمیت والایی است که در بین متون سبک منشیانه کمتر مورد توجه قرار گرفته و تا کنون بصورت نسخه خطی باقی مانده است. «نامه نامی، نام مجموعه‌ای است از مراسلات و منشآت که آنها را خواندمیر به عنوان دستور کتابت و انشا جهت منشیان و مترسلان از رسایل و مکاتیب رسمی درباری پیشینیان جمع آورده است.» (رجال کتاب حبیب السیر، نوایی: ص ۲۷). این اثر از یک دیباچه، نه فصل و در هر فصل از چندین بخش تشکیل شده است که از نام فصل با عنوان سطر و نام بخش با عنوان لفظ یاد شده است. برای پی بردن به چگونگی نشر منشیانه در دوره تیموری میتوان گفت

نامه‌ها بر اساس سبک تیموری از نثر متکلفانه دور شده و بسوی سادگی و روانی معطوف است. علیرغم این، قسمت‌هایی از متن گاهی به نثر فنی و مزین نزدیک شده و گاهی ساده و بی‌پیرایه نوشته شده است. همانطور که اشاره شد خواندمیر در بیان مسائل و رویدادهای تاریخی نثری ساده و روان دارد اما در مدخل نامه‌ها و مناشیر و فتحنامه‌ها تا آنجا که توانسته است استعارات، کنایات، تشبیهات نغز و دلکش را بکار گرفته، از آیات، احادیث، اشعار فارسی و عربی و ضرب‌المثلها بهره برده است. تعداد اشعار عربی که در متن نامه نامی به کار رفته است، نسبت به بیشتر متون ترسل همچون کتاب دستور الکاتب بسیار کمتر است (دستورالکتاب فی تعیین المراتب، تصحیح و مقابله طاووسی، ص: ۲۲) و همچنین به کار بردن جملات مسجع و آهنگین، جناس و تنسیق الصفات و مترادفات نیز بر زیبایی آن افزوده است. این اثر از جنبه تاریخی نیز دارای اهمیت است. چه، مسائل تاریخی که خواندمیر در این اثر به آنها پرداخته، خود می‌تواند روشنگر برخی مسائل تاریخی عصر نویسنده باشد. از آنجایی که وی از منشیان دربار سلاطینی چون سلطان حسین بایقرا و فرزندانش بوه است، اطلاعات وی در این کتاب منبع موثق و قابل اطمینانی است. از جمله نکات مهم این کتاب، اشاره به نامه‌هایی درباره کمال الدین بهزاد از معروفترین نقاشان دوره تیموری و صفوی است که یکی از این نامه‌ها درباره واگذاری مقام کلانتری کتابخانه همایونی به بهزاد می‌باشد و اطلاعات مهمی را در اختیار می‌گذارد. بخش دیگری از این اثر ذکر تعدادی ماده تاریخ است، این ماده تاریخها بیشتر از آن حیث حائز اهمیت است که زمان دقیق برخی وقایع مهم تاریخی و نیز تولد و وفات برخی از شخصیت‌های مهم تاریخی را مشخص میکند.

پیشینه تحقیق

نامه نامی با وجود اهمیت بسیاری که در فن ترسل و این نوع ادبی دارد، تاکنون بصورت نسخه خطی باقی مانده و تنها چند فرمان از این اثر توسط عبدالحسین نوایی در کتاب اسناد و مکاتبات تاریخی ایران تصحیح شده و به چاپ رسیده است (شاه اسماعیل صفوی اسناد و مکاتبات تاریخی، نوایی: صص ۳۶۵-۳۸۱). همچنین گوئفرد هرمان چند فرمان تاریخی را به زبان آلمانی تصحیح و ترجمه کرده است (پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، فراهانی: ص ۹۱). قزوینی در بیست مقاله از این نامه‌ها به عنوان اسناد مهم تاریخی درباره زندگی استاد بهزاد نام برده است که برای معرفی حال و شناخت تاریخ زندگانی استاد کمال الدین بهزاد دارای اهمیت و اعتبار بسیار است. (بیست مقاله، قزوینی: صص ۲۷۳-۲۶۸) اما تاکنون هیچ پژوهش مستقلی راجع به این اثر و نیز خصوصیات و ویژگیهای آن انجام نشده است البته در مقدمه تالیفات خواندمیر ذیل عنوان

آثارش فقط اشارات کوتاهی به نامه نامی شده است. همچنین در مقاله عبدالحی حبیبی با عنوان خواندمیر هروی و مقاله دیگری با عنوان خواندمیر، نوشته عباس جداری کریمیان (رک: «خواندمیر، عباس جداری کریمیان، و خواندمیر هروی، عبدالحی حبیبی») اشارات کوتاهی به نامه نامی شده است.

روش تحقیق

در این پژوهش، با استفاده از روش کتابخانه‌ای، به جمع‌آوری اطلاعات زندگانی خواندمیر و خاندان او و همچنین معرفی نامه نامی و ویژگی‌های سبکی آن پرداخته‌ایم.

زندگی خواندمیر

غیاث‌الدین بن همام‌الدین محمد مشهور به خواندمیر یکی از پرکارترین و پرآوازه‌ترین نویسندگان و مورخان شیعی ایرانی دوران تیموری و صفوی است. در برخی از منابع زندگانی وی، نام دقیق او غیاث‌الدین بن همام‌الدین گفته شده است. سال تولد او محققاً بین سالهای ۸۸۰ و ۸۸۱ ه. ق. اتفاق افتاده است. چه به تصریح خود او در موقعی که درمشخان به جای امیرخان به حکومت کل خراسان میرسد و کریم‌الدین حبیب‌الله ساوجی وزیر او وارد خراسان میشود، سنش هفت یا هشت مرحله از چهل تجاوز کرده بود. چون کریم‌الدین ساوجی در سال ۹۲۸ ه. ق. به خراسان آمده است، دیگر شکی باقی نمی‌ماند که خواندمیر در سال ۸۸۰ یا ۸۸۱ ه. ق. متولد شده است. پدر او خواجه همام‌الدین محمد، مدتی در دستگاه میرزا سلطان محمود (متوفی ۹۰۰ ه. ق.) فرزند سلطان ابوسعید گورکان، پادشاه ماوراءالنهر وزارت داشت. مادرش دختر میرخواند صاحب روضه الصفا بود. (تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر، مقدمه همایی: ص ۶) البته در کتاب مجالس النفایس امیرعلیشیر نوایی از خواندمیر به عنوان خواهرزاده میرخواند یاد شده است. (تذکره مجالس النفایس، حکمت: ص ۱۳۶) و همچنین مولف عرفات‌العاشقین به اختلاف نظر درباره پدر خواندمیر اشاره کرده و گفته خود خواندمیر را که در حبیب‌السیر پدرش را همام‌الدین امیرخواند بن خواند شاه معرفی نموده نقل کرده است. (عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، تصحیح ذبیح‌الله صافکاری و...، ص ۱۳۲۲) دایمی او نظام‌الدین سلطان احمد از مردان معروف و نامی قرن نهم هجری بوده است. (رک: خواندمیر، عباس جداری کریمیان) از اشارات او در نوشته‌هایش پیداست که خاندان میرخواند به پرهیزگاری و دانش معروف بوده‌اند و خواند میر نیز تحت توجهات جد مادری خود رشد کرد و به علم و ادب به ویژه تاریخ توجهی شایان نشان داد و در تاریخ‌نگاری از سرآمدان روزگار خود شد. (مکارم الاخلاق، تصحیح عشیق: ص ۸۶)

خواندمیر از جمله مولفان مشهور و معروف دوران تیموری و آغاز عهد صفوی است. وی به علت کثرت تالیفات از جمله مولفان پرکار معرفی شده است و کتابهایش به علت سادگی و روانی انشا، شهرت و رواج بسیار یافت. (نثر پارسی در آینه تاریخ، خبرزاده: ص ۴۵، وی در سال ۹۰۴ ه.ق. مورد توجه و عنایت امیر علیشیر نوایی وزیر معروف هرات قرار گرفت و به او اجازه داده شد تا از کتابخانه آن وزیر دل آگاه استفاده کند. وقتی امیر علیشیر نوایی به استعداد این جوان پی برد او را به خدمت خود خواند. او در این زمان بیش از ۲۴ سال نداشت. پس از شش ماه مندرجات کتاب خلاصه الاخبار را از کتابخانه امیر علیشیر نوایی استخراج کرد و آن کتاب ظاهراً دومین اثر اوست که به نام مخدوم خود امیر علیشیر نوایی تالیف کرد.)^(دستور الوزرا، تصحیح و مقدمه نفیسی: ص ۳)

وفات خواندمیر

خواندمیر پس از مرگ بابر در سال ۹۲۷ ه.ق نزد پسرش همایون شاه مقرب گردید. در سال ۹۴۱ ه.ق. همایون به ضد بهادر شاه حاکم گجرات لشکر کشید و در این سفر خواندمیر را با خود برد، سرزمین خشک و گرم گجرات هند و نیز مشکلات طول راه خواندمیر سالخورده را متاثر و بیمار کرد و به نوشته همه تذکره نویسان در همان سال درگذشت. ولی تاریخ نگار اکبرشاه (۱۰۱۴ ه.ق) بر این عقیده است که خواندمیر در سال ۹۴۲ ه.ق از دنیا رفته است زیرا ماده تاریخ «شهاب ثاقب» را که در مرگ شهاب الدین معمایی ساخته با سال ۹۴۲ ه.ق برابر است. پس از مرگ وی، بنابر وصیتش جنازه او را به دهلی بردند و در جنب مزار خواجه نظام الدین اولیا به خاک سپردند. (مکارم الاخلاق، تصحیح عشیق: ص ۲۷)

منشآت در دوران تیموری

منشآت یا نامه نگاری که در قدیم به آن ترسل نیز میگفته اند، یکی از مهمترین لوازم در امور دیوانی حاکمان و فرمانروایان بزرگ و محلی به شمار میرفته و به عنوان یکی از فنون نویسندگی در گستره فرهنگ و ادب پارسی جایگاهی ویژه و سابقه ای دیرینه دارد. رسایل باقیمانده از دوره های گوناگون تاریخی از انواع مهم نثر فارسی به شمار میروند و دارای اهمیت و در خور مطالعه و تحقیق است. منشورها و فرمانها و رسائل سلطانی که در منشآت جمع شده است از نظر ادبی، تاریخی، اجتماعی و سیاسی اهمیت بسزایی دارد و با مطالعه و بررسی دقیق آنها میتوان به نکات دستوری و لغوی، چگونگی استفاده از صنایع و آرایه ها ادبی و سایر ویژگیهای سبک شناسی، شیوه نگارش مکاتبات رسمی دیوانی رایج در دربارها

و سبک نگارش نامه های خاص مثل اخوانیات اطلاعاتی را کسب کرد و از سیر تحول نثر فارسی در دوران گذشته آگاه شد. اما در دوره تیموری که بسیاری از ادب پژوهان آن را دوره پایان ادبیات کلاسیک فارسی نامیده اند به علت توجه خاص سلاطین تیموری به هنر و ادب آثار متعددی در زمینه های گوناگون تالیف میشود که منشاءات نیز یکی از این انواع ادبی میباشد. از میان آثار منشیان این دوره میتوان به ترسل یا منشاءات اثر اسفزاری، فراید غیائی اثر شهاب الدین عبدالله جامی، همایون نامه اثر جمال الاسلام ملقب به منشی، ریاض الانشا اثر خواجه عمادالدین محمود گاوآن ملقب به صدر جهان، رقعات جامی، مطلع السعدین اثر کمال الدین عبدالرزاق بن اسحاق سمرقندی، منشاء الانشاء اثر ابوالقاسم شهاب الدین احمد خوافی، رقعات امیر علیشیر نوایی و نامه نامی اثر خواندمیر اشاره کرد که همه این آثار از اسناد مهم تاریخی و ادبی این دوره به شمار میروند. (رک: ترسل و نامه نگاری در ادب فارسی، فیروز مردانی)

شیوه نگارش مکاتیب دیوانی و مناشیر عهد تیموری دنباله همان سبک نامه نگاری دوره مغول بود یعنی رعایت ساده نویسی و ایجاز و اختصار و پرهیز از عبارت پردازیها و لفاظیهای بی مورد و استفاده از القاب و عناوین و نعوت و صفات مرکب که در قرنهای قبل (ششم) رایج و معمول بود. با این توصیف برخی از منشیان این دوره با روی آوردن به شیوه منشیان پیشین در آثار خود تا حدودی از سجع، موازنه، قرینه سازی، لغات دشوار عربی و ترکیبات تازی، آیات و روایات و احادیث، عبارات و امثال عربی، درج و تضمین و .. استفاده کرده اند. در برخی از نامه های عهد تیموری حد متوسط بین نثر فنی و نثر ساده رعایت شده است اما باز هم استشهاد آیات و احادیث و امثال و عبارات عربی معمول است. خواندمیر هم در نامه نامی از همین شیوه استفاده کرده است. گاهی اوقات سبک نوشتاری نامه ها ساده و روان و گاهی سرشار از آیات و احادیث و اشعار فارسی و عربی، تشبیه و انواع سجع و ... است.

نامه نامی

این کتاب را چنانکه خواندمیر در اوایل آن تصریح میکند، در وقتی که سنین عمر او میان چهل و شش و چهل و هفت بوده، به انجام رسانده است. نامه نامی مشتمل است بر یک مقدمه در تاریخ انشا و اصول و قواعد آن و هشت فصل به شرح زیر:

فصل اول در مراسلات سلاطین و امراء و وزراء، فصل دوم در مراسلات شیوخ و علما و قضات، فصل سوم در مراسلات حکام و مامورین، فصل چهارم در مراسلاتی که خطاب به محترفه و پیشه وران است، فصل پنجم در مراسلات به خویشان و دوستان، فصل ششم

مراسلات تهنیت ، فصل هفتم در مراسلات تعزیت ، فصل هشتم در مراسلات متفرقه ، فصل نهم در تحریر مناشیر و خاتمه در ذکر یک عده رباعی و قطعات منظوم از خود مولف برای گنجاندن در مراسلات و معمیات و ماده تاریخ ها ، نامه نامی مشتمل بر یک عده از اسناد تاریخی و مراسلات رسمی بسیار مهم است. (پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، فراهانی منفرد ص ۸۱)

به علت کمبود منابع شرح حال و آثار بهزاد نقاش ، نامه های مربوط به او در نامه نامی از اهمیت بسیاری برخوردار است. این نامه ها شامل مرععی است که بهزاد از مجالس نقاشی خود جمع کرده و نوشته دیگری که نشان تفویض کلانتری کتابخانه همایونی به بهزاد است. (کمال الدین بهزاد، آریان: ص ۷۴)

اهمیت کتاب

موضوع نامه نامی چگونگی نامه نگاری و شیوه نوشتن و نمونه مکاتباتی است که در عصر مولف رواج داشته و ظاهراً برای آن نگاشته شده تا دبیران و نویسندگان نامه دولتی و غیردولتی و عامه مردم جامعه در هر طبقه ای که هستند نمونه هایی در هر زمینه داشته باشند و بتوانند با توجه به این نمونه ها ، نامه های خویش را در هر موضوع به نگارش در آورند. علاوه بر این موضوع این اثر از جنبه های زیر نیز دارای اهمیت است:

۱. **از لحاظ ادبی:** این کتاب نمونه انشای فارسی در قرن نهم و دهم ه.ق و نمونه ای از نثر منشیانه و مسجع آن دوره بشمار می آید و میتواند برای مقایسه بین شیوه های مختلف انشای فارسی در دوره های مختلف مورد استفاده ادب دوستان و علاقمندان در این زمینه قرار بگیرد. **استفاده از صنایع بدیعی لفظی و معنوی** از قبیل جناس ، سجع ، تضمین ، تشبیه ، استعاره ، کنایه و .. آیات و احادیث و امثال فارسی و عربی از دیگر ویژگیهای نامه نامی است . در این اثر کاربرد آیات و احادیث بگونه ای است که اگر از متن حذف شوند جملات و معانی آن دچار نقصان و کاستی میشود.

۲. **از لحاظ تاریخی:** نامه نامی ، بیانگر حوادث و رویدادهای تاریخی اواخر دوران تیموری و اوایل دوران صفوی میباشد. علاوه بر اینکه خواندمیر منشی چیره دستی در دربار حاکمان گوناگون بوده است ؛ توانسته مورخی موفق نیز باشد و حوادث تاریخی آن دوران را در نامه نامی منعکس کند و حتی گاهی خود در این رویدادهای تاریخی دخیل بوده و نقشی را ایفا کرده است. مصداق این سخن ، شرکت او در جنگ مرل است. که این کار را میتوان یکی از وظایف منشیان در جنگ دانست که میباید دبیری

همراه سپاه اعزام شود تا گزارشهای لازم را برای امیر ارسال کند. (ر.ک: ترسل و انشای از آغاز تا قرن ششم، اسدالله واحد) به نظر ادوارد براون، اهمیت نامه نامی از حیث تاریخی و برتری این مضمون، تا بدانجاست که وی خواندمیر را در سلسله مورخان معرفی کرده است. (از سعدی تا جامی، ترجمه حکمت، ج سوم، ص: ۶۲۷-۶۲۸)

۳. از لحاظ ساختاری: با توجه به تقسیمات ساختاری و بافت بیرونی نامه‌ها، نامه نامی دربردارنده نامه‌هایی با موضوعات اخوانیات، منشورها، فتح نامه، تعزیت نامه‌ها و ... است. (ر.ک: اسلوب نوشتار نامه‌های فارسی، توصیف و طبقه‌بندی گونه‌نامه‌ها، ابوالقاسم قوام و...)

۴. ماده تاریخیها: یکی از بخشهای مهم این کتاب، بخش ماده تاریخیهای این اثر میباشد که خواندمیر به ماده تاریخیهای متعددی اشاره کرده است. از آن جمله ماده تاریخ وفات امیر علیشیرنوایی است: (نامه نامی، خواندمیر: ص ۱۴۸ الف) ۴

جناب امیر هدایت پناهی	که ظاهر ازو گشت آثار رحمت
شد از خارخار جهان سوی باغی	که آنجا شکفتست گلزار رحمت
علیشیر سرو ریاض معانی	که شد از عدالت سزاوار رحمت
چو نازل شد انوار رحمت به رویش	بجو سال فوتش ز انوار رحمت

۵. اعلام تاریخی نامه نامی: نامه نامی علاوه بر ارزش و اهمیت ادبی که در زمینه ترسل و انشا دارد، دربردارنده اطلاعات مهمی درباره اعلام تاریخی مهمی است که برای نمونه به یک مورد از آنها اشاره میشود:

۵-۱- سلطان حسین بایقرا که آخرین پادشاه تیموری است از سال ۸۷۳ ه.ق تا ۹۱۱ ه.ق بر قسمتی از ماوراءالنهر و خراسان و گرگان سلطنت میکرد. (رجال کتاب حبیب السیر، نوایی: ص ۱۹)

۶. اشعار نامه نامی: در لفظ دوم از خاتمه کتاب، در ایراد معماها و تواریخ وقایع، اشعاری از خواندمیر نقل شده است. اما غیر از این ماده تاریخیها و مراثی، اشعار زیادی از خواندمیر هست که در آغاز نامه‌ها و در بین نامه‌ها به مقتضای کلام و بیان سروده است که بسیاری از این اشعار با موضوع مناسبت و سنخیت دارند. **گلچین معانی از اشعارنامه نامی با عنوان شهر آشوب یاد میکند.** (شهر آشوب در شعر فارسی، گلچین معانی: ص ۴۶)

یکی دیگر از نکات قابل ذکر کتاب این است که خواند میر هر جا که از اشعار شاعران دیگر استفاده کرده به آنها اشاره نموده و اگر شاعر آنها را نمیشناخته اشعار را با عبارتهایی مثل لا ادری قائله، لواحد من الشعرا و ... آورده است.

همچنین وی از شعر شاعرانی مثل حافظ ، سعدی ، نظامی ، کمال الدین اسماعیل ، سلمان ساوجی و سیفی بخاری استفاده کرده است که نمونه ای از آن ذکر میشود.

انوری: هزار نقش بر آورد زمانه و نبود یکی چنانچه در آئینه تصور ماست (ص ۵۰ ب)
نظامی: الهی تا بود افلاک و انجم مبادا نام نیکش از جهان گم (ص ۱۰ ب)

سیفی بخاری

دو رود گشته روان از دو چشم تر ما را به یاد قامت سرو درودگر ما را (ص ۶۴ الف)
علاوه بر این ، اشعار بخش رباعیات و مقطعات او شامل ۲۳۴ بیت است که نمونه‌ای از آن ذکر میشود . **رباعی :**

تا کی ز جفای دهر یابند ضرر تا چند ستم کشند ارباب هنر
از اوج شرف بر آی ای اختر بخت وی بخت به خشم رفته باز آی دگر (ص ۱۴۲ الف)

ماده تاریخ اختتام نامه نامی

خواندمیر ماده تاریخی برای زمان تالیف این اثر خود ساخته است و آن عبارت منشات لطیفه است که آن را به صورت نظم در آورده است.

شکر ایزد که گشت این نامه منشات لطیفه را مظهر
جیب و دامان این خجسته رقم شد ز فیض قلم پر از گوهر
ساخت در ساحت سخنانی قلم از اهتمام پا از سر
تا به پایان رسید این نامه داد از حسن اهتمام خبر
گر تو خواهی زمان تالیفش منشآت لطیفه را بشمر
(ص ۳۴۲ س ۱۸)

تحلیل سبک شناسی نامه نامی

متون منثور بویژه آثار ترسلی دوره تیموری ویژگیها و شاخصه هایی خاص داشته اند، بر خلاف ساده نویسی که از ویژگیهای نثر این دوره میباشد منشیان با روی آوردن به مداحی و چاپلوسی ممدوحین و استفاده از آرایه های ادبی در سطح بالا ، کلام را به سوی اطناب کشانده و به قول استاد بهار ، با اینکه سبک نثر تیموری شیوه ای مقایسه ای دارد اما گاهی ساده و گاهی سست میشود. (سبک شناسی ، بهار : ص ۲۰۵) استفاده از عبارات و الفاظ ترکی و مغولی و عربی ، افعال وصفی به حد وفور ، مطابقت موصوف و صفت بر طبق دستور عربی و بکارگیری صنایعی چون تشبیه و استعاره و کنایه و جناس و سجع و ... آیات و احادیث و امثال و اشعار فارسی و عربی از ویژگی متون منثور ترسلی در دوره تیموری میباشد و برای

بررسی دقیق و تحلیل سبکی نامه نامی، این اثر را در دو محور ادبی، زبانی مورد بررسی قرار داده ایم.

۱. محور ادبی

بر خلاف ساده نویسی و دور شدن از مبالغه های صنعتی و فنی در دوره تیموری و صفوی آثار این دوره دارای ویژگیهای خاص خود میباشد. (خلاصه تاریخ اجتماعی و سیاسی و فرهنگی ایران، صفا، ۲۲۷)

برخی از محققان نثر خواندمیر را جزء نثرهای حد متوسط دانسته اند، حد متوسط یعنی میانه نثر ساده و نثر فنی همان سبکی است که بیشتر نویسندگان بزرگ این دوره مثل عبدالرزاق بن اسحاق و جامی و کاشفی و حافظ ابرو و میرخواند و خواند میر در زمینه علوم انسانی و تاریخ به کار بسته اند. (تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه، ترجمه شهبازی: ص ۳۹۸)

استفاده از کلمات ترکی و مغولی و جملات مترادف و آراستن عبارات به صنایع بدیعی از قبیل سجع و جناس و مراعات النظیر و تشبیهات و مجازات و استعارات و آوردن امثال و آیات و اشعار فارسی و عربی است که غالباً بسامد عربی کلماتش بر فارسی میچربد و قسمت القاب و عناوین ممدوحین گاهی به اندازه ای طولانی میشود که باید آن را از مقوله اطناب به حساب آورد. در نامه نامی نیز تمامی این خصوصیات به چشم میخورد. استفاده از شعر فارسی، چه آنهایی که از سروده های خود اوست و چه آنهایی که از شاعران دیگر است، نشانه تسلط کامل او در زمینه ادبیات و آگاهی از شاعران توانای زبان فارسی است.

سجع: از آرایه های پرکاربرد در این اثر، انواع سجع است. در این جا به نمونه هایی از هر مورد بسنده میکنیم.

سجع متوازی: « محب با محبوب همراز گشته و عاشق با معشوق دمساز آمده» [ص ۹۵ ب]

سجع مطرف: روز حیات دلیران را به شام مما تبدیل داده [ص ۱۳۶ ب]
سجع متوازن: دریغ که تندباد خزانی، آن نهال جویبار جوانی را که ... [ص ۹۲ ب]
جناس: از آرایه های دیگری که در اثر بسامد بالایی دارد، جناس میباشد که از انواع مختلف آن نمونه هایی میتوان یافت.

جناس تام: « صدور منشرح صدور فضیلت نمای » [ص ۷۶ الف]
جناس لفظ: وزر و وبال عاجلا و آجلا چه درجه خواهد داشت . [ص ۱۴ الف]
جناس زاید: شاهین سرعت آئین خامه به بال استعجال ساحت مساحت آن را طی
 تواند نمود [ص ۲۲ ب]

جناس قلب: جراحات جارحات ایام صفت التیام پذیرد . [ص ۱۴ ب]
جناس مطرف: بعد از ذکر محمدت و ثنای معبودی که از ذروه سما و سمک و ... [ص ۹۹ ب]

جناس مضارع: قلم چرب زبان در برابر ظروف حرفش ماید پرفایده تحیت و سلام ابلاغ و ارسال میدارد.

جناس شبه اشتقاق: افغان و آسفا علی یوسف بر اوج آسمان کشیده [ص ۱۳۷ ب]
جناس اشتقاق: قلم شکسته رقم ... بسط بساط انبساط نمینماید. [ص ۹۵ الف]
جناس خط: از صورت هر خطی حظی روی نموده . [ص ۴۸ ب]
کاربرد آیات و احادیث: در نامه نامی آیات و احادیث و امثال به گونه های مختلفی به کار گرفته شده است.

حل آیه: ریاض بستان مودت و اعتماد به سان بستان ارم ذات العماد التي لم يخلق مثلها البلاد صفت نضارت پذیرد . [ص ۸ ب] (فجر ، ۸-۷)

تضمین آیه: این صنعت از جمله آرایه هایی است که بسیار مورد توجه خواندمیر بوده است و در نامه نامی دارای بسامد بالایی است. به طراز اعزاز قل هل يستوی الذین بعلمون و الذین لا یعلمون مطرز و مزین.

(زمر، ۹) [ص ۹۰ ب]

حل حدیث: و حدیث صحیح من الرمی فترکه فلیس منا بر عظمت شان اصحاب قبضه و تیراندازان دلیلی واضح و برهانی لایح است. [ص ۵۴ ب]

توصیف یا شرح معنی ما قبل: یکی دیگر از شیوه های استفاده از آیات و احادیث و ارتباط آنها با متن، توصیف یا تشریح معنی قبل است. (فن نثر در ادب فارسی ، خطیبی: ص ۲۰۴)

تحصیل عمر ابد، در مدرسه فناپیه دنیا میسر نه و تکمیل حیات مخلد در گنبد بی مدار خضرا صفت وجود نگیرد و قضیه منتجه کل من علیها فان مصداق این معنی است و کلمه کلیه کل نفس ذائقه الموت مبین این دعوی . [ص ۹۰ الف] (ارحمن: ۲۶)

تنظیر یا تاکید معنی ما قبل

افسوس که سپهر غدار ، ارباب دعا را در موقف اقتدار نمیگذارد و فریاد که زمانه ستمکار اناء الیل و اطراف النهار تخم آزار در دل زمین، ... [ص ۹۰ ب]

تضمین مزدوج: رفیق شفیق و جلیس حقیق به این جانب رسیل گردانیده بودند.
[ص ۵۵ الف]

طرد و عکس و تضاد: صبح را به عیوق و عیوق را به صبوح پیوسته [ص ۹۳ الف]
مبالغه و حسن تعلیل: جهت دفع اصابت عین الکمال آیه ان یکاد بر زبان مشتری ...
[ص ۸۱ الف]

حسن تعلیل و مراعات النظیر (ابداع): در کتب بلاغی وقتی که نویسنده یا شاعر از چند آرایه در یک بیت یا عبارتی استفاده کند، اصطلاحاً به آن ابداع میگویند. (فنون بلاغت و صناعات ادبی، همایی: ص ۳۱۳)

چون خسرو اورنگ مینارنگ سپهر، بهر کسب شرف، برج حمل را به تشریف حضور،
مشرف کرد و نسیم عنبر سرشت اردیبهشت جهت گشت کوه و دشت در اهتزاز آمده، روحی
تازه به قالب بنات نبات پژمرده در آورده ... [ص ۱۰۵ ب]
جناس اشتقاق بین شرف و تشریف، جناس خط نبات بنات. تشبیه، انواع سجع
ضرب المثل: علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد. [ص ۱۴ ب]
و گاهی از اشعار به صورت کامل در جایگاه ضرب المثل استفاده شده است.

امثال عربی

آوردن امثال بدون ترجمه: و تمام امرای عظام، کعبه جمیع طوایف انام، به موجب کلمه
کریمه الناس علی دین ملکوهم عمل مینمایند.

اشاره به رویدادهای تاریخی یا تلمیح:

اشاره به هجرت پیامبر از مکه به مدینه ... [ص ۴۳ ب]

نکات بیانی: در نامه نامی آرایه های ادبی از قبیل تشبیه، استعاره، کنایه نیز جایگاه
ویژه ای دارد و در بسیاری از عبارات توصیفی و عاطفی از آنها استفاده شده است و باید
اذعان داشت که زیباترین عبارات کتاب، عباراتی است که از محاسن بیانی برخوردارند. در
این مجال اندک، بصورت گذرا، از هر مورد مثالی میآوریم تا خواننده را در خواندن کتاب
ذوق و شوق افزایش و با فراز و نشیبهای کتاب آشنا سازد.

تشبیه: از جمله صنعتهایی است که بسامد بالایی در نامه نامی دارد و خواند میر با به
کارگیری این صنعت زیبایی این متن را دو چندان کرده است.

بادام چشم تو را در ایام مفارقت صوری ... [ص ۶۵ الف]

استعاره : دست امید به گردن مقصود حلقه نگردید . [ص ۹۵ الف]

تنسیق الصفات: بیشتر میزان استفاده از تنسیق الصفات وقتی است که موصوف را مدح میکند و این موصوف شخصیتی مورد احترام است و در بیشتر موارد بر موصوف مقدم شده است. گاهی در آوردن تعداد صفات مبالغه کرده و این مبالغه سبب اغراق شده است:

صفه صدور و فتوی و ایوان علم و تقوی همواره به عز حضور فیاض النور عالیجناب فضایل پناه، افادت دستگاه ، افتخار المحققین و استظهار المدققین حاوی الفروع و الاصول جامع المعقول و المنقول لزال مرجعا الاکابر العلما و بلاد الاعاظم الفضلا و ... [ص ۳۶ الف]

کنایه: در مقایسه با مجاز نویسنده، بیشتر کنایه استفاده کرده است. حتی گاهی کنایه سازی میکند به شکلی که برخی کنایات خاص خود اوست.

بیمودن آب دریا به ممت ، استیفا نمودن ریگ صحرا به انگشت [ص ۹۴ الف]

۲. محور زبانی

خصائص زبانی این کتاب ، همان ویژگیهای شناخته شده زبانی قرن دهم است لذا فقط به برخی موارد بارزتر اشاره میگردد:

انواع فعل و کاربرد آن

اینک مواردی از کاربردهای نادر و ویژه افعال این کتاب را که با زبان معیار امروز متفاوت است، نقل می کنیم.

افعال پیشوندی: افعال پیشوندی به خصوص با پیشوندهای قدیم در این کتاب کاربرد چندانی ندارد، اما به ندرت به مواردی از آن بر میخوریم که این نکته نشان میدهد نویسنده از سبک دوره تیموری فاصله میگیرد . اینک نمونه هایی از این نوع را بیان میکنیم.

الف - « فرو » ← فرو تافته [ص ۶۷ الف]، فرو گذاشت [ص ۷۹]

ب - « در » ← در می خواهد [ص ۵۷ الف]

ج - « سر » ← سرکشیده ← رشد کرده [ص ۹۲ ب]

ساخت نادر ماضی نقلی از فعل « بود » که کاربردی قدیمی است:

منع لوازم متعلقات این منصب جلیل المراتب را مفوض و متعلق به رای صوابنمای ایشان بوده باشد. [ص ۱۲۱ ب]

به کار بردن اصطلاحات خاص دیوانی که در این دوره کاربرد نسبتاً کمتری دارند: مانند الاغ گرفتن [ص ۱۲۸ الف] مرافعه کردن (ص ۱۱۳ الف)

بسامد بالای افعال شبه مرکب مهجور

حشو و ناوجه نمودن [ص ۳۴ ب]، استماع افتادن [ص ۹۶ ب]، اصغا نمودن [ص ۱۱ الف]، اندراج داشتن [ص ۵۶ الف]، در قلم آمدن [ص ۳۴ ب]، دراز نفسی نمودن [ص ۵۵ الف]

نحوه ترکیب جملات

آوردن متمم بعد از فعل: مولانا نوراله خوارزمی که مدتی مدید منصب خطابت مسجد جامع دارالسلطنه هرات متعلق بود به وی [ص ۴۳ الف]
بسامد بالای که تاویلی: چشم داشت چنان است که تا زمان حصول آن مراد گاهی به نوشته ای که بی شبهه سطور ... [ص ۴۸ ب]

کلمات ویژه

املای کلمات به شیوه ای قدیمی که امروزه در زبان معیار غلط املایی محسوب میشوند: ق ← غ ← رقت [ص ۱۲۳ ب] ص ← س ← صوغاتی [ص ۱۲۷ الف]

استفاده از کلمات مغولی و ترکی به وفور

طمغا [ص ۱۲۷ ب]، توانچی [ص ۱۵ الف]، سیورغال [ص ۱۲۱ ب]، مقراض [ص ۶۱ الف]، اویماقات [ص ۱۰۷ ب]، بلجار [ص ۱۱۰ ب]، ایلچی [ص ۱۱۴ الف]
تتابع اضافات: کمترین بندگان مستهام تراب اقدام خدام عالی مقام حضرت مخدومی استظهاری و ... [ص ۷۶ ب]

املاء مشابه برخی از افعال: به کاربرد فعل برخواستن در معنی بلند شدن از جا و برخاستن: ز هر گونه برخواست طوفان برگ [ص ۱۲۵ ب]

کاربرد اصطلاحات علمی

در نامه نامی همانند متون قرن نهم و دهم اصطلاحات علمی کمتر دیده میشود. با توجه به سلطه تیموریان بر ایران و علاقه آنان به جاودان ساختن تاریخ ابا و اجدادیشان، بیشتر تاریخ نویسی در این دوره رواج میگیرد. با وجود این عالمان و دانشمندان بسیاری هم در این دوره پرورش مییابند، اما نسبت به دوره های قبلی از شمار کمتری برخوردارند. به کار

بردن اصطلاحات علمی نجوم و فلسفه از جمله مواردی است که در این کتاب کمتر دیده میشود. مثال: مهره دل محزون از ششدر هجران [ص ۷۶ الف]، جوهر و عرض [ص ۷۴ الف] قرآن [ص ۴۶ ب] طغرا [ص ۸۰ و ۸۷ الف] مقارنه سعدین [ص ۸۳ ب]

نتیجه

آنچه در بررسی و تحلیل سبک شناسانه نامه نامی میتوان دریافت، این است که بر خلاف نثر سبک تیموری که شاخصه آن روی آوردن به ساده نویسی و دوری از تصنع و تکلف بوده است، خواند میر چندان بدان توجه نداشته و روشی مخصوص به خود را پیش گرفته. نثر نامه نامی را میتوان نثری در حد متوسط نامید. اگر چه قلم او ساده و روان است اما در بخشهایی از کتاب مانند مقدمه، تشبیب عناوین، مدخل نامه ها و تراجم احوال شاهان و رجال و مدح و رثا... از نثر سجع مترسلانه استفاده کرده است. از جمله خصایص و ویژگیهای این کتاب آوردن کلمات و جملات مترادف و آراستن عبارات به صنایع بدیعی از قبیل سجع و جناس و مراعات النظیر و تشبیهات و مجازات و استعارات، استفاده از آیات و احادیث و اشعار فارسی و گاهی عربی میباشد. بیشتر اشعار فارسی نامه نامی سروده خواندمیر است که مناسب با موضوع کلام آن ابیات را در ابتدا یا میانه نامه ها در قالب دو بیتی با موضوع پند و اندرز و مدح و وصف سروده است و اشعاری که سروده وی نیست با عباراتی همچون لادری قائله و لواحد من الشعراء... مشخص و متمایز گردیده است. و این امر خود قابل ذکر است که بعضی از اشعار فارسی و عربی نامه نامی در آثار الملوک و حبیب السیر نیز آمده است. از دیگر ویژگیهای بارز این اثر بسامد بالای افعال مرکب مهجور، اصطلاحات خاص دیوانی، ماده تاریخها و معنیات همچنین اشاره به اعلام تاریخی و حوادث و رویدادهای مهم است. از خصوصیات زبانی این اثر میتوان به املاء مشابه برخی از افعال اشاره کرد. این اثر از جنبه تاریخی نیز دارای اهمیت است. چه مسائل تاریخی که خواند میر در نامه نامی بیان کرده میتواند روشنگر برخی مسائل تاریخی دوران وی باشد و از آنجایی که خواندمیر از منشیان دربار سلاطینی چون سلطان حسین بایقرا و فرزندانش و شیانیان و گورکانیان هند بوده است اطلاعات تاریخی او در این کتاب منبع موثق و قابل اطمینانی است. خواند میر مورخی است که برای اولین بار از کمال الدین بهزاد نقاش معروف دوران تیموری و صفوی نام برده و نامه‌هایی از بهزاد را در نامه نامی آورده که دارای اهمیت به سزایی است. بطور کلی میتوان گفت که نامه نامی از منشآت بسیار پخته و شیوای طرز مسجع معمول دوران تیموری است که در بکار بردن صنایع بدیعی و آوردن مترادفات حد

بسیار متوسط را رعایت کرده و در پاره ای موارد از نثر مسجع مترسلانه استفاده کرده که در مباحث قبلی بدان اشاره شد و بقیه کتاب از قید تصنعات منشیانه آزاد شده، ساده و روان است. در قسمت مصنوع مترسلانه علاوه بر سجع به صنایع بدیعی دیگر نیز روی آورده، اما از حد اعتدال خارج نشده است تا به تطویل و اطناب کشیده شود و موجب ملال خاطر خوانندگان باشد.

منابع

۱. قران مجید
۲. از سعدی تاجامی ، بروان ، ادوارد ، ترجمه علی اصغر حکمت ؛ ابن سینا ، چاپ دوم ، تهران : ۱۳۳۹
۳. بیست مقاله ، قزوینی ، محمد ، با مقدمه پور داوود و عباس اقبال ، دنیای کتاب ، چاپ دوم ، تهران : ۱۳۶۳
۴. پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان ، فراهانی منفرد ، مهدی ، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ، چاپ اول ، تهران : ۱۳۸۱
۵. تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه ، ریپکا ، یان ، با همکاری اوتار کلیما و ... ترجمه عیسی شهابی ، علمی و فرهنگی ، چاپ دوم ، تهران : ۱۳۸۱
۶. تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد البشر ، خواندمیر ، غیاث الدین ، مقدمه جلال الدین همایی ، خیام ، تهران : ۱۳۳۳
۷. تذکره مجالس النفایس ، نوایی ، امیر علیشیر ، به کوشش علی اصغر حکمت ، گلشن ، چاپ اول ، تهران : ۱۳۶۳
۸. خلاصه تاریخ اجتماعی و سیاسی و فرهنگی ایران ، صفا ، ذبیح الله ، امیر کبیر ، چاپ دوم ، تهران : ۱۳۵۶
۹. دستور الوزرا ، خواندمیر ، غیاث الدین ، تصحیح و مقدمه سعید نفیسی ، اقبال ، چاپ دوم ، تهران : ۱۳۵۵
۱۰. دستور الکاتب فی تعیین المراتب ، نخجوانی ، محمد بن هندوشاه ، تصحیح و مقابله محمود طاووسی ، فرهنگستان هنر ، تهران : ۱۳۹۰
۱۱. رجال کتاب حبیب السیر ، نوایی ، عبدالحسین ، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ، چاپ دوم ، تهران : ۱۳۷۹
۱۲. سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی ، بهار ، محمد تقی ، محمد تقی ، زوار ، تهران : بی تا

۱۳. شاه اسماعیل صفوی، اسناد و مکاتبات تاریخی، بهار، محمد تقی، ارغوان، تهران: ۱۳۷۹
۱۴. شهر اشوب در شعر فارسی، گلچین معانی، احمد، امیرکبیر، مشهد: ۱۳۴۶
۱۵. عرفات العاشقین و عرصات العارفین، اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد، تصحیح ذبیح الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد با نظارت علمی محمد قهرمان، میراث مکتوب، تهران: ۱۳۸۹
۱۶. فنون بلاغت و صناعات ادبی، همایی، جلال الدین، توس، چاپ دوم، تهران: ۱۳۶۱
۱۷. فن نثر در ادب فارسی، خطیبی، حسین، زوار، چاپ دوم، تهران: ۱۳۷۵
۱۸. فهرست نسخه های خطی، حافظیان بابلی، ابوالفضل، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، انتشارات کتابخانه موزه اسناد مجلس شورای اسلامی، جلد ۳۱ تهران: ۱۳۸۶
۱۹. کمال الدین بهزاد، آریان، قمر، نشر فرهنگ، چاپ اول، تهران: ۱۳۶۲
۲۰. مآثر الملوک، خواندمیر، غیاث الدین، تصحیح میرهاشم محدث، خدمات فرهنگی رسا، چاپ دوم، تهران: ۱۳۷۲
۲۱. مکارم الاخلاق، خواند میر، غیاث الدین، تصحیح محمد اکبر عشیق، میراث مکتوب، چاپ اول، تهران: ۱۳۷۸
۲۲. نامه های رشد الدین وطواط، و طواط، رشید الدین، تصحیح قاسم تویسرکانی، دانشگاه تهران، تهران: ۱۳۳۸
۲۳. نثر پارسی در آئینه تاریخ، خبزراده، علی، آموزش و پرورش انقلاب اسلامی، چاپ اول، جلد دوم، تهران: ۱۳۷۰
۲۴. اسلوب نوشتار نامه های فارسی، توصیف و طبقه بندی گونه نامه ها، قوام، ابوالقاسم، محمود فتوحی و محمدرضا هاشمی، مجله سبک شناسی نظم و نثر فارسی: ۱۳۹۱ شماره اول، سال پنجم
۲۵. ترسل و انشای فارسی از آغاز تا قرن ششم، واحد، اسدالله، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز: ۱۳۷۸ شماره ۱۷۲.
۲۶. ترسل و نامه نگاری در ادب فارسی، مردانی، فیروز، مجله کیهان فرهنگی: ۱۳۷۷ شماره ۱۴۷
۲۷. «خواندمیر» کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، جداری کریمیان، عباس: ۱۳۸۹، شماره ۱۴۴
۲۸. خواندمیر هروی، مجله آریانا، حبیبی؛ عبدالحی: ۱۳۲۴، شماره ۷ و ۸
۲۹. سیری در ترسل و نامه نگاری، مجله کتاب ماه ادبیات، شمشیرگرا، محبوبه: ۱۳۸۹، شماره ۳۸، ص ۷۲